

О. М. ЛЮБОВЕЦЬ (Київ)

**ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
В ПРОГРАМАХ І ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ
ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
(березень—листопад 1917 р.)**

В українській суспільно-політичній думці кінця XIX — початку XX століть оформилося дві концепції щодо можливих шляхів відродження національної держави: автономістсько-федералістська та самостійницька. Найбільш поширеною була перша концепція. Ідеї автономізму та федерації стали провідними у галузі державного будівництва в політичних поглядах відомих українських політичних діячів, починаючи від членів Кирило-Мефодіївського братства, В. Антоновича, М. Драгоманова та ін. На цих позиціях стояли практично всі дореволюційні українські політичні партії Наддніпрянщини. Єдиним винятком була Українська народна партія, яка відстоювала ідею незалежної самостійної України.

Перемога Лютневої революції 1917 у Петрограді сприяла зміцненню автономістсько-федералістських тенденцій в українському національно-визвольному русі. Лідери українських політичних партій, спостерігаючи за революційними перетвореннями в Росії, щиро вірили в те, що національні проблеми можна вирішити в межах єдиного загальноросійського революційно-демократичного фронту. Вони вважали, що повалення самодержавства відкрило можливості для задоволення нагальних вимог українців як етносу і водночас стимулювало об'єднання з усіма демократичними силами країни для проведення програми таких перетворень, які виключали б повернення до попереднього стану і забезпечували реформування всіх сфер життя за кращими світовими зразками. З огляду на це, гасло широкої національно-територіальної автономії України у складі Російської демократичної федеративної республіки було визнано першочерговим і набуло широкої підтримки серед українського загалу.

Це продемонстрували й перші післяреволюційні партійні форуми. 25—26 березня 1917 року у Києві пройшов з'їзд ТУП, на якому була прийнята нова назва — Союз українських автономістів-федералістів, що, на думку делегатів, більш відповідало поставленій меті та завданням часу. Союз проголошувався політичним об'єднанням, до складу якого могли входити окремі політичні партії. У спеціальній постанові з'їзду наголошувалося, що необхідно “негайно, всіма силами і засобами утворювати автономію України”¹. Також з'їзд доручив Раді Союзу створити комісію для розробки проекту автономії України.

Вже на цьому зібранні ТУП і після нього окреслилося декілька течій. Найчисленніша з них складалася із представників колишньої радикально-демократичної партії, яка і в Києві, і у провінції почала відроджувати свої партійні осередки. В питанні національно-державного будівництва партія залишилася на дореволюційній позиції, тобто — перетворення Росії на федерацію автономних національних одиниць². Наприкінці червня 1917 року на своєму черговому з'їзді партія перейменувалася в Українську партію соціалістів-федералістів³. Інші течії поклали початок новим партіям — Українській партії народних соціалістів і Українській трудовій партії⁴, які також підтримали ідею автономії та федерації.

З початком революційних подій набула подальшого розвитку й національно-державницька програма УСДРП. Відстоюючи ідею автономії України від 1905 до 1917 року і виступаючи у партійній програмі за по-

літичну децентралізацію Російської імперії, УСДРП водночас не висунула вимогу перетворення останньої на федерацію⁵.

На відставання національної програми партії від вимог часу звернула увагу партійна конференція, що пройшла у Києві 4—5 квітня 1917 року. У резолюції конференції “Про автономію України” підкреслювалося: “Виступаючи з рамок партійної програми, проголошеної на з’їзді 1905 р., конференція, з огляду на надзвичайність подій і вимог життя, вважає можливим взяти на себе право дозволити товаришам Партії підтримувати принцип Федеративного Устрою Демократичної Республіки і піддержувати федералістичні змагання демократії інших націй”⁶. Остаточне розв’язання питання щодо внесення положення про федерацію до партійної програми переносилося на партійний з’їзд.

Новостворена партія українських есерів вирішення національної проблеми також вбачала в необхідності створення на терені колишньої Росії федеративно-демократичної республіки, що й проголосив її установчий з’їзд 4—5 квітня 1917 року⁷.

Слід зазначити, що навіть Українська народна партія, яка до революції відстоювала ідею самостійної незалежної України, також спочатку піддалася загальному настрою. У постанові її першого з’їзду з цього приводу зазначалося: “...Російська держава мусить бути перебудована на федеративних основах”⁸.

Вітаючи революційні перетворення в центрі, всі українські політичні партії визнали Тимчасовий уряд і обіцяли йому підтримку в разі проведення ним послідовної політики щодо реалізації національних, соціальних, політичних вимог українського народу. Також партії підтримали ідею скликання Всеросійських установчих зборів, які й повинні були проголосити Росію федеративною республікою і визнати за Україною права широкої національно-територіальної автономії.

У питаннях державно-політичного устрою України ці партії у своїх політичних програмах виступили за створення у Києві Українського Сейму як законодавчого органу, у прерогативи якого мало входити вирішення всіх справ, які безпосередньо торкалися України і виходили за межі загальноросійського федерального законодавства. Сейм повинен був бути виборним органом на принципах прямого, рівного, пропорційного і таємного виборчого права. У законотворчій діяльності допускалася можливість проведення всенародного референдуму і право народної законодавчої ініціативи. Найбільш докладно схема законодавчої, виконавчої, судової влади з окресленням компетенції відповідних органів подана у програмі партії соціалістів-федералістів⁹.

Водночас партійні програми передбачали запровадження місцевого самоврядування на якнайширших засадах. Наприклад, УТП припускала навіть можливість створення для окремих областей України (Степової, Слобідської, Лісової, Промислової і т. п.) місцевих крайових органів (соймиків) з правом законодавства з місцевих справ¹⁰. Фактично це означало, що партія припускала можливість федеративного устрою і в середині республіки. Безумовно, це можна розцінювати як ознаку демократизму, але така позиція в тогочасних конкретних історичних умовах, на нашу думку, була дещо передчасною і не зовсім відповідала інтересам України. (Як покажуть подальші політичні події, у плани Тимчасового уряду не входило перетворення Росії на федеративну республіку, а отже, й визнання реальних автономних прав України, а у такій ситуації наявність краєвих соймиків із законодавчими функціями могла б

використовуватися як основа для підризу територіальної цілісності України.)

Відстоюючи національні права України як окремого суб'єкта Російської федерації, українські політичні партії виступили із широкою програмою українізації державного і культурного життя республіки. Ця програма передбачала обов'язкове введення української мови у державних і громадських установах, суді, учбових закладах різного рівня.

Таким чином, можна констатувати, що на початковому етапі революції у середовищі українських політичних партій домінуючими ідеями національно-державного будівництва були ідеї автономії і федерації. З огляду на те, що члени вище перерахованих партій (УСДРП, УПСР, УПСФ, УТП) мали значне представництво в Центральній Раді і займали провідне становище в її керівних структурах, то саме вони й формували основні напрями її політики. На цьому етапі Центральна Рада головним своїм завданням вбачала практичну реалізацію автономних прав України.

В той же час в Україні існували політичні сили, які стояли на альтернативній позиції щодо можливих шляхів національно-державного будівництва, відстоюючи ідею розбудови Української самостійної незалежної держави. Цей, як його називали, самостійницький напрям українського національного руху на початку революції був ще нечисленним. Ядром українського самостійницького табору стала Українська народна партія, яка дуже скоро повернулася до своєї дореволюційної позиції щодо розбудови незалежної Української Держави. До цього напрямку, крім УНП, належали такі політичні організації, як "Союз української державності", "Братство самостійників", Військовий клуб ім. П. Полуботка та ін. невеликі об'єднання.

Прибічники самостійницького напрямку виступали за створення Української Демократичної Республіки на всіх етнічних українських землях (від Карпат до Кавказу) із забезпеченням прав національних меншин. З метою розв'язання українського питання на міжнародному рівні висувалася вимога обов'язкової присутності представників української нації на майбутньому мировому конгресі ¹¹.

Наявність двох альтернативних позицій в українському національному русі зумовила протистояння всередині нього. Попри всю свою відносну нечисленність, представники самостійницького напрямку відзначалися надзвичайною активністю. Без їхньої участі не пройшов жоден представницький з'їзд перших місяців 1917 р. Як правило, на цих зібраннях прибічники самостійного розвитку України виступали із пропагандою своїх поглядів, доводячи їхню правомірність. Звіти про ці форуми, що містилися в пресі, свідчать, що самостійницькі гасла часом викликали значний резонанс і співчуття з боку делегатів. Тому присутнім на зборах есерам, еседекам, есефам доводилося іноді, як, наприклад, на I Всеукраїнському військовому з'їзді, докладати багато зусиль, щоб домогтися прийняття резолюцій автономістсько-федеративного спрямування ¹². Врешті це завжди вдавалося зробити, використовуючи, окрім інших аргументів, і особистий авторитет таких лідерів Центральної Ради, як М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін.

Прагнучи нейтралізувати агітацію самостійників, партії федералістичного спрямування намагалися переконати маси українства у тому, що прагнення незалежності є домаганнями поміщиків і капіталістів, яке відповідає їхнім класовим завданням, не має нічого спільного з інтересами трудящих і означає збереження буржуазно-поміщицького ладу. А в умовах автономії у демократичній республіці Росії можна побороти слабосилу

українську буржуазію і встановити в Україні справедливий соціально-економічний устрій.

Так, наприклад, на Всеукраїнському селянському з'їзді в червні 1917 р. один із лідерів УСДРП Б. Мартос заявив, що “самостійники це люди, які хочуть самодержавства, хочуть, щоб було так, як за старого ладу, лише щоб вони самі панували над бідним народом, ... самостійники як не самі поміщики — то поміщицькі сини...”¹³. Безумовно, подібні звинувачення не мали під собою реальної основи, бо, як відомо, УНП підтримувала ідею необхідності соціалістичних перетворень. Але з огляду на низький рівень освіченості та політичної культури селянських мас і робітництва такі форми агітації мали певний ефект.

В цілому ж, як зазначалося вище, на цьому етапі автономістично-федералістська політика Центральної Ради знаходила абсолютну підтримку з боку української громадськості. Але на шляху реалізації цих задумів стала політична діяльність Тимчасового уряду. Він, хоча й заявив у декларації від 3 березня 1917 року про скасування усіх національних обмежень, насправді продовжував стару, традиційну шовіністичну політику, реальним проявом якої стала відмова у травні 1917 року юридично закріпити автономні права України. Таке поведіння Тимчасового уряду підірвало довіру до нього з боку українських політичних партій. Ці настрої відбивалися на сторінках партійної преси та в ухилах партійних форумів.

Зокрема, загальна партійна конференція УПСР, що відбулася у Києві 3—6 червня 1917 року, серед інших питань розглянула й питання ставлення до Тимчасового уряду та національне питання. Ухвалена конференцією резолюція з першого питання висловлювала центральному урядові рішучу недовіру. Основною причиною називалося негативне ставлення останнього до перспективи перетворення Росії у демократично-федеративну республіку та надання Україні прав широкої автономії¹⁴.

При обговоренні національної програми партії окреслилося три різних підходи, незважаючи на те, що в принципі всі делегати конференції стояли на ґрунті федералізму. Частина делегатів на чолі з Й. Маєвським вважала, що немає підстав для утворення федерації з народів колишньої Росії з огляду на дуже слабкий зв'язок між різними націями, який до того ж підірвався поточною централістичною політикою російської демократії. Тому, на думку цієї групи (яка пізніше отримала назву конфедералістів), гаслом партії мусила бути конфедерація незалежних республік, вільним членом якої стала б й Україна, будучи одночасно федерацією окремих українських земель¹⁵. Однак більшістю делегатів такі пропозиції були відкинуті.

Інша група делегатів, що складала так звану течію “лівобережців” або “інтернаціоналістів”, запропонувала прийняти резолюцію, ухвалену на Крайовій Лівобережній конференції в Полтаві 30 травня — 2 червня 1917 року. У цій резолюції акцентувався соціальний аспект, а проблема вирішення національного питання була поставлена у прямий зв'язок від встановлення соціалістичного устрою: “Тільки з повним знищенням соціального гніту може бути цілком знищена національна неволя”¹⁶. Ця пропозиція також не була підтримана більшістю делегатів. З огляду на чисельну перевагу “центру” вдалося відстояти позицію установчого з'їзду партії, тобто необхідність перетворення Росії на федеративно-демократичну республіку із входженням до її складу України.

Таким чином, перебіг дискусії на нарадах загальнопартійної конференції УПСР показав, що в партії на ґрунті різного розуміння шляхів розв'язання національної проблеми окреслилося три течії. Але на той момент ці розбіжності ще не мали вирішального значення і не призвели до розколу

єдиної партії, бо прибічники різних течій підтримували домагання Центральної Ради щодо реалізації автономних прав України. Про що від імені “лівобережців” і заявив Г. Михайличенко, підкресливши, що: “Справою першорядної ваги в діяльності Центральної Ради є переведення в життя автономії”¹⁷.

В інших провідних партіях Центральної Ради — УСДРП і УПСФ в той час не спостерігалось подібного розмежування поглядів щодо вирішення національної проблеми. Усередині УСДРП серйозних ідейних і тактичних розбіжностей не існувало аж до осені 1917 року. В цей період представники партії завжди виступали з єдиною узгодженою позицією. Зокрема, позиція фракції есдеків у Центральній Раді практично збігалася з позицією партії. Тоді як у есерів такої спільності не спостерігалось — позиція партії в цілому була радикальнішою від позиції її фракції в Центральній Раді.

На початок літа 1917 року, як зазначалося вище, УСДРП дещо відставала від інших українських партій в теоретичному обґрунтуванні ідеї федералізму. Лише в жовтні 1917 року на IV Конгресі партії була прийнята теза про “будування Української Демократичної Республіки, котра має стати у федеративному зв’язку з Російською Республікою”¹⁸.

Теоретичною розробкою проблем федерації в цей час ґрунтовно займалися лідери соціалістів-федералістів. Приймавши таку назву партії на своїй червневій 1917 року конференції, вони начебто проголошували тим самим своє програмне “кредо” щодо шляхів національно-державного будівництва. Федеративний устрій держави партія вважала як найбільш придатний для реалізації національних інтересів і потреб будь-якого народу. Тому федерація народів колишньої Російської імперії розглядалася як початок і приклад більш широкої європейської і навіть світової федерації вільних народів¹⁹.

Крім того, лідери партії відстоювали позицію, що право на самовизначення повинно належати не тільки націям, а й окремим краям (областями), які мають особливі географічні й економічні умови (наприклад, Сибір, Туркестан, Надволзька обл. та ін.). При цьому таке право не повинно було обмежуватися у часі. Якщо будь-який народ чи край не заявив про своє бажання стати окремим суб’єктом федерації під час її створення, то це право мало залишатися за ним і реалізуватися у будь-який момент²⁰.

Спільною рисою позицій українських політичних партій було те, що, на їхню думку, загальні принципи перетворення Росії на федеративну республіку повинні були визначити Всеросійські установчі збори, до скликання яких і відкладалось практичне розв’язання цієї проблеми. Легалізацію автономії України партії очікували отримати від Тимчасового уряду як центрального, правлячого органу Росії (хоча б і тимчасового). З огляду на це, жодна з них не пропонувала самочинно без санкції Тимчасового уряду проголосити автономію України. Виняток становили лише “конфедералісти” в УПСР, які вважали логічним спочатку створити суверенні українські органи без санкції центральних установ і тільки після цього укладати федеративний договір із Росією²¹. Але, як зазначалося вище, їхня позиція не знайшла підтримки з боку більшості партій і не впливала на політику партійної фракції в Центральній Раді.

В цілому такі погляди й сподівання зумовили очікувальну позицію провідних українських політичних партій, яку й зайняла Центральна Рада. Але наслідком переговорів делегації Центральної Ради і Тимчасового уряду стала відмова останнього офіційно визнати і юридично оформити автономію України. Відомо, що таке поведіння центрального уряду викликало незадоволення з боку українства і спричинилося до досить напруже-

ної ситуації у Києві. Найгостріше ці настрої виявилися на II Військовому з'їзді, коли представникам провідних українських партій Центральної Ради, на протигагу від попереднього військового з'їзду, не вдалося схилити делегатів до поміркованої позиції. Навпаки, військові заявили про свою рішучу позицію вдатися до найрадикальніших заходів у разі відмови Центральної Ради прийняти відповідні рішення.

З огляду на це, ухвалення Центральною Радою I Універсалу, який тодішніми політичними діячами і сучасними дослідниками трактувався й трактується як самочинне проголошення автономії України, слід розглядати не як закономірний наслідок позиції провідних українських партій, а лише як результат конкретної політичної ситуації. Тільки реальна загроза втратити провід у національно-визвольному русі і віддати його самостійникам примусила лідерів Центральної Ради, які водночас були й лідерами відповідних українських партій, піти на такий радикальний крок.

Підтвердженням цієї тези може бути й прийняття II Універсалу, який став результатом компромісу з Тимчасовим урядом і був суттєвою поступкою з боку Центральної Ради. Незважаючи на це, на засіданні останньої представники українських політичних партій вітали його прийняття, цілком усвідомлюючи його реальне значення²².

Також поміркована і поступлива позиція провідних українських партій виявилася й при обговоренні на П'ятій сесії УЦР питання про прийняття "Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні", яка значно обмежувала компетенцію Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Цей документ викликав гостру дискусію. Проти його ухвалення виступили лише фракції українських націонал-революціонерів, трудовиків і частини есерів. Фракції УСДРП та УПСФ стояли на позиції, що, незважаючи на обмежений характер Інструкції, її все ж таки необхідно було прийняти з метою запобігання можливим репресіям проти України з боку центральної влади. Найбільш на потребі прийняти Інструкцію наполягали есдеки, їх лідер В. Винниченко виступав з цього приводу декілька разів²³.

Після триденного обговорення, 22 серпня була затверджена резолюція, запропонована фракцією соціал-демократів. Резолюція наголошувала, що Інструкція "цілком не відповідає потребам не тільки українського народу, а й національних меншостей, які живуть на Україні", і закликала "трудова маса населення всієї України до організованої боротьби за свої інтереси і за об'єднання навколо Центральної Ради"²⁴. Висловивши своє негативне ставлення до Інструкції, провідні українські партії Центральної Ради визнали її і взяли до відома. За словами В. Винниченка, вона була "все ж таки першою і дієвою конституцією України".

Таким чином, прийняття Інструкції свідчило, що, незважаючи на зневажливе ставлення Тимчасового уряду до національних потреб українського народу, більшість лідерів українських політичних партій і далі щиро вірили у можливість перебудови Росії на федеративну республіку, де б були забезпечені та гарантовані автономні права України. І вони багато часу і зусиль витрачали на те, щоб втілити ці ідеї у життя.

Так, з ініціативи лідерів українського руху в Києві у вересні 1917 р. був проведений з'їзд народів Росії, на якому обговорювалося питання утворення федеративної Російської республіки, де б усі нації та народності мали рівні права. Виступаючи перед делегатами з'їзду, М. Грушевський назвав федералізм конструктивним принципом, за допомогою якого можна задовольнити всі національні потреби. Зокрема, він наголосив, що "для всієї великої маси народу України — федералізм не являється пере-

хідним ступенем до державної незалежності! Навпаки, для нас, українців, державна незалежність лежить не перед нами, а поза нами. ...ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому — до федерації всього світу”²⁵.

Факт проведення з'їзду народів у Києві його рішення щодо необхідності перетворення Російської імперії на федеративну республіку, а також пропозиції розпочати цей процес з Києва сприяли посиленню не тільки федералістських, а й появи так званих “місіонерських” настроїв у середовищі українських партій. Їх лідери почали вважати, що дійсно можуть очолити загальноросійський федеративний процес.

Після повалення в Петрограді Тимчасового уряду і приходу до влади більшовиків український політичний провід зробив спробу реалізувати ці ідеї в житті. Не визнавши Раду Народних Комісарів законним центральним російським урядом, в той же час Центральна Рада своїм III Універсалом підтверджувала, що проголошена нею Українська Народна Республіка залишається у федеративних зв'язках із Росією. З огляду на це, завданням часу в нових політичних умовах вважалося створення центрального уряду, до складу якого ввійшли б представники від національних регіонів.

Обговоренню цього питання було присвячено декілька засідань Малої Ради. Так, відкриваючи засідання Малої Ради 10 листопада 1917 р., М. Грушевський як Голова зазначив, що “народи Росії заінтересовані в тому, щоб така власть була утворена”, і наголосив на тому, що, “очевидно, їм самим прийдесться заходжуватись коло цієї справи”²⁶.

У цьому напрямі було зроблено цілий ряд конкретних заходів. Зокрема, 25 листопада 1917 р. була розіслана “Нота Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії”, в якій цим республікам пропонувалося взяти участь у формуванні центрального “однорідно-соціалістичного правительства” на засадах федералізму²⁷. Однак на ці пропозиції ніхто, крім Дону, не відгукнувся.

Таким чином, отримавши фактично всю повноту влади після повалення Тимчасового уряду, Центральна Рада, замість вирішення власних державно-національних проблем, захопилася справами влаштування центральної федеративної влади, згаявши таким чином дорогоцінний час. Можна констатувати, що її подальші реальні кроки щодо власного державотворення (випуск гривні, початок проведення соціальних реформ і т. п.) зумовлювалися не прагненням її лідерів створити незалежну Україну, а скоріше були реакцією на політику більшовицького уряду.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що з початком революції перед Україною постала альтернатива подальшого національно-державного розвитку. Яким шляхом йти — або будувати самостійну незалежну державу, або задовольнитися національно-територіальною автономією у складі демократичної федеративної Російської республіки. Провід української революції на цьому етапі обрав другий шлях і наполегливо йшов ним на протязі всього 1917 року. Однією з основних причин цього стала автономістично-федералістична позиція провідних українських політичних партій, які очолили національно-визвольний рух. Незважаючи на інколи відкриту антиукраїнську політику Тимчасового уряду, лідери цих партій широко вірили, що реалізація національних інтересів українського народу цілком можлива у межах федеративної держави. І тільки жорсткі реалії політичного життя поступово зліквідують цю широкую впевненість. Але це буде вже після 1917 року.

- ¹ Нова Рада. — 1917. — 28 березня.
- ² Програма Української демократично-радикальної партії // Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. — Тернопіль, 1991. — С. 63.
- ³ Нова Рада. — 1917. — 4 липня.
- ⁴ Г а й д а л е м і в с ь к и й П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. — Зальцведель, 1919. — С. 11.
- ⁵ Програма Української соціал-демократичної партії // Самостійна Україна. — С. 72.
- ⁶ Робітнича газета. — 1917. — 6 квітня.
- ⁷ Боротьба. — 1917. — 8 травня.
- ⁸ Робітнича газета. — 1917. — 11 квітня.
- ⁹ Програма Української партії соціалістів-федералістів // Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. — К.: Пошук, 1992. — С. 33—35.
- ¹⁰ Нарис програми Української Трудової Партії. — К., 1917. — С. 2—3.
- ¹¹ Робітнича газета. — 1917. — 4 червня.
- ¹² Див.: Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — Квітень. — № 3; Нова Рада. — 1917. — 7 червня; Народня Воля. — 1917. — 15 червня.
- ¹³ Нова Рада. — 1917. — 11 квітня.
- ¹⁴ Боротьба. — 1917. — № 5. — 20 червня. — С. 12—13.
- ¹⁵ Там само. — С. 8.
- ¹⁶ Постанови Загально-Української Конференції УПСР у Києві (3—6.VI.1917) та Краєвої Лівобережної Конференції УПСР в Полтаві (30.V.—2.VI.1917). — К.: Вид-во ЦК УПСР, 1917. — С. 11.
- ¹⁷ Боротьба. — 1917. — № 5. — 20 червня. — С. 10.
- ¹⁸ IV Конгрес УСДРП. — Б. м., 1917. — С. 14—15.
- ¹⁹ Нова Рада. — 1917. — 4 липня.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Боротьба. — 1917. — № 5. — 20 червня. — С. 8.
- ²² Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 146—147.
- ²³ Там само. — С. 247—251.
- ²⁴ Там само. — С. 250.
- ²⁵ Нова Рада. — 1917. — 4 жовтня.
- ²⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 407—409.
- ²⁷ Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. — 1917. — 15 грудня.